

SOVYET TÜRKMENİSTAN'DA VAKIF ARAŞTIRMALARI: G.İ. KARPOV ÖRNEĞİ

Foundation Institutions in Sovyet Turkmenistan: G.İ. Karpov Sample

Orazsahet ORAZOV*, Tahir AŞIROV**

ÖZ

Medrese, mektep, cami, tekke, kervansaray, hanlar gibi kurumlar ve bu kurumlar dolayısıyla oluşan bilgiler ve belgeler, XVI-XIX. yüzyıl Türkmen tarihini aydınlatma bakımından önemlidir. Bu kurumların, özellikle de eğitimle ilgili olanların idamesini sağlayan vakıflar ise, ayrı bir öneme sahiptir. Ancak Türkmen topraklarında Çarlık Rusya'sı İmparatorluğu işgali sonrası oluşan Sovyetler Birliği döneminin başlamasıyla vakıflar kapatılmış, doğal olarak vakfa bağlı kurumlar da akamete uğramıştır. Vakıflarla ilgili sözleşmeleri, içerik belgeleri toplayarak ciddi ilmi inceleme yapan araştırmacılardan biri de Rus müsteşrik İ.G. Karpov'dur. Karpov çalışmalarında vakıf belgelerinden, belgelerin içeriğinden, vakfın hizmet alanlarından ve malların vakfediliş sebeplerinden söz etmektedir. Buna göre adı geçen çalışmanın gün yüzüne çıkarılması, Türkmenlerin vakfa yüklediği anlamların, verdikleri değer in anlaşılması, bir de dönemin tarihi vakalarına ışık tutması bakımından önem arz etmektedir. Bu çalışmada Karpov'un çalışmasından yola çıkılarak, Sovyet Türkmenistan'daki arşiv belgeleri ve vakıf kurumlarıyla ilgili genel değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkmen, Sovyet Türkmenistan, Vakıf, Karpov, Vakıfname

ABSTRACT

Institutions such as madrasa, school, mosque, tekke, caravanserai, inns and the information and documents formed by these institutions are important in terms of lighting XVI-XIX. century in Turkmen history. Foundations that provide the administration of these institutions, especially those related to education, have a separate prescription. However, at the beginning of the Soviet Union period after the invasion of the Tsarist Russia Empire in the Turkmen lands, the foundations were closed and naturally the foundation-related institutions went through failure. One of the researchers engaged

* Yrd.Doç.Dr. Bülent Ecevit Üniversitesi (dostluk1991@gmail.com)

** Yrd.Doç.Dr. Bülent Ecevit Üniversitesi (tahirashirov@gmail.com)

Geliş Tarihi : 22.08.2017

Kabul Tarihi : 28.10.2017

in serious scientific investigations by collecting the documents related to foundations and content documents was the Russian orientalist İ.G. Karpov. In his work, Karpov mentions foundation documents, the contents of the documents, the service areas of the foundation, and the reasons for the dedication of the goods. Accordingly, it is important for the mentioned work to be brought to the surface of the day, to understand the meanings of the Turkmen, to appreciate the value they give, and to shed light on the historical events of the period. In this study it has been tried to make a general evaluation about archive documents and foundation institutions in Soviet Turkmenistan by starting from the work of Karpov.

Keywords: Turkmen, Soviet Turkmenistan, Foundation, Karpov, Foundation

Giriş

Türkmen tarihinde, dini geleneğe bağlı kurumlar, özellikle de vakıflar ve vakıflar tarafından idame ettirilen medrese ve mektepler gibi eğitim kurumları başta olmak üzere hanlar, kervansaraylar, sosyal hizmet kurumları büyük önemi haiz yapılardır. Bir halkın toplumsal yapısı değerlendirildiğinde, toplumu oluşturan temel yapıların veya onu ifade eden değerlerin tümünün kendine özgü bir ehemmiyetinin olduğu görülecektir. Bu bakımdan Türkmen topraklarındaki vakıfların araştırılması ve değerlendirilmesi, toplumun başta yapılara yükledikleri anlamların ve kavramların analiz edilmesiyle mümkün olmaktadır. Nasıl ki sözlükteki terimler değerlerimizi kavramsal boyutta ifade ediyorsa, toplumsal yapılar da söz konusu değerleri gerçek hayatta kanıtlayan öğeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine de nasıl ki değer yüklü kavramlar milletler için “bilinç” anlamına eşdeğer ise, arşiv belgeleri de toplumsal bilincin tarihi malumatlarının yazıya aktarılmış halini ifade etmektedir. Aslında bilinç, halkların zihninin derinden şekillendirmiş olduğu kültürel ve tarihsel geçmişinde yatmaktadır. Bundan dolayı arşiv belgeleri bir milletin tarihinin, düşüncesinin, kültürünün, geleneğinin, dilinin gelişim ve değişim sürecinin aynası mesabesinde dir. İşte bu değerlerden biri de tarih boyunca Türkmen topraklarına ait arşiv belgeleri, özellikle de vakıf sözleşmelerini içeren değerli vesikalardır.

İslam dinindeki yardımlaşma temelinde ortaya çıkan vakıf kurumları, tarihi süreçte İslam kültürünün sosyal hayattaki simgesi haline gelmiştir. Türkistan toprakları Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edildikten sonra geleneksel/medrese eğitiminin devam etmesi açısından vakıflar büyük rol oynamıştır. Nitekim ilgili belgeler incelendiğinde bu dönemde geleneksel eğitimi ayakta tutan başlıca kurumun vakıf olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan döneme ait vakıf kurumlarının sosyal hayattaki etkinliği Türkmen tarihi açısından son derece önemlidir. Bununla birlikte Rus Ortodoks Kilisesine dayanan Rusya İmparatorluğu döneminde Türkmenistan’da İslami temele dayanan vakıf mevzuunun araştırma

konusu yapılması, ayrı bir önem ifade etmektedir. Ayrıca vakıf kurumları, Türkmenler için sadece eğitim bakımından değil, ekonomik, sosyal ve kültürel yaşam bakımından da değerlidir. Buna rağmen Türkmenistan'da vakıf belgeleri ile ilgili olarak şimdiye kadar derli toplu bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Dolayısıyla da konuyla ilgili malzeme, literatür çalışması oldukça kısıtlıdır. Hatta vakıf belgelerini kaynak olarak kullanan akademik çalışmanın yapılmamış olduğunu söylemek mümkündür. Bu bakımdan çalışma, Sovyetler Birliği dönemi vakıf araştırmalarını konu edinen ilk deneme çalışması olarak görülebilir.

I. Vakıf Araştırmaları

Sovyet Türkmenistan'da vakıf araştırmalarından bahsederken, Türkmenlerin İslam'ı kabulüyle başlayıp Sovyetler Birliği döneminin başlangıcına kadar olan zaman dilimi akla gelmektedir. Çünkü Türkmenler arasında vakıf kurumları Sovyetler Birliği zamanına kadarki dönemlerde hayat bulmuştur. Vakıf ve vakıf hizmetleri ile ilgili malumata tarih ve bazı yazma eserlerin haşiyelerine düşülmüş notlarda rastlanmakla beraber, daha çok vakıf sözleşme (vakıfname) belgelerinde ele alınmaktadır. Türkmen topraklarındaki dini yapılardan olan vakıf üzerine araştırmaların yapıldığı da bir gerçektir. Ancak vakıf üzerine yapılan ilk araştırmalar, Rusya İmparatorluğu döneminde, yine Rus müsteşrik araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Bu araştırmalarda vakıfların dini kaynaklı bir yapı oldukları göz arda edilmiş, bu müesseseler sosyal ve ekonomik bağlamda incelenmiştir. Bu yaklaşımın dikkate şayan bir durum olduğu ise yadsınamaz bir gerçektir.

Rusya İmparatorluğu döneminde Türkmenistan'daki çoğu konuyla ilgili belgeler bulunmaktadır. Nitekim zamanın kayıt defter serileri olarak nitelendirilebilecek olan "Obzor Zakaspiyskiy Oblasti" (Zakaspiy Oblastına Panorama) adlı eser de bu dönemin ürünüdür. Bu kütüklerde Türkmenlerin sosyal yapısı başta olmak üzere değişik etnik grupların yapıları da yer almaktadır. Ancak bu kayıtlarda, vakıf ile ilgili yazıların genel anlayıştan dışarıda tutulduğu görülebilir. Nitekim okullar, ibadet yerlerinin sayıları özel cetvel oluşturularak kayıt edilmesine rağmen, vakıf için bu tür uygulamanın yer almadığı görülebilir. Bunu Rus müsteşrik Karpov, Rusya İmparatorluğu döneminde Türkistan'daki vakıf mallarının yerlerinin resmi olarak kayıt edilmediği konusunu şöyle açıklamaktadır: "Orta Asya'da vakıf malının genel ölçüğü tam olarak hesaba alınmamış, kayda geçilmemiştir. Oblastlar (Eyaletler) ve han vilayetleri vakıflarla ilgili özel istatistik ve hesaba alış devam ettirilmemiştir"¹. Buna rağmen bazı kaynaklarda dolaylı olarak kırık-dökük bilgiler bulunmaktadır.

Sovyet Türkmenistan'da yazılan eserlerde de vakıfla ilgili değerlendirmelere rastlanmaktadır. Nitekim "Yaş Ateistin Sprovoçngi" (Genç ateist için rehber kitap) isimli eserde konu şöyle özetlenmektedir: "Türkmenistan'ın halkının çoğu XVII-

1 Karpov, İ. G. *Vakufniye dokmenti*, Aşkabat: 1937, s. 6.

XIX. yüzyıllarda yarım yerleşikti, yarım göçebe durumda yaşadığından vakıf her yerde olmamıştır. Yerleşik yerlerdeki Türkmenlerin arasında da vakıf yerinin ölçüğü her yerde aynı olmamıştır”². Aşağıda belirtileceği üzere bu ve benzeri bilgilere rağmen tarihte Türkmenistan’da işlevsel vakıfların ve bunlara ait belgelerinin bulunduğu bir gerçektir.

Tarihte Türkmenler arasında işlevsel olan vakıf kurumları, Rusya İmparatorluğunun Türkistan’ı işgal etmesinden sonra müsteşriklerin önünde daha da önem kazanmıştır. Bu konuyla ilgili ilk çalışmalar toprak, arazi konuları bağlamında ele alınmıştır. Konuyla ilgili ilk çalışmalardan biri M. N. Rostislavyev tarafından 1876 yılında “Oçerk o vidah zemel’noy sobstvennosti i pozemel’nyı vopros v Turkestanskom kraye” (Türkistan Ülkesinde toprak mülkiyeti ve arazi sorunu üzerine deneme) adlı eserdir³. Türkistan ülkesindeki arazi konusu Rus müsteşrikleri tarafından detaylı bir şekilde ele alınırken, vakfa özgün çalışmaların ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Özellikle Türkistan ülkesindeki vakıf arazileri inceleme konusu olmuş ve konuyla ilgili eserler oluşmuştur. Bu eserlerden biri de P. Tsetkov tarafından 1910 yılında “Neskol’ko Slov o Vakufah” (Vakıf hakkında birkaç kelime) adı altında bir çalışmadır⁴. N. N. Fioletov tarafından 1926 yılında “Vakufnoye Pravo v Srednye Aziatskih Respublikah” (Orta Asya Sovyet Cumhuriyetlerinde Vakıf Yasası) isimli eseri ise, Orta Asya Cumhuriyetlerindeki vakıfları incelemektedir⁵. Daha sonraki dönemlerde Türkistan ülkesindeki vakıf kurumları üzerine kaleme alınan araştırma yazılarında, daha çok genel değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir. Ancak söz konusu yazılarda genel olarak İslam medeniyetinin temel taşlarından biri olan vakıf müessesesi başta olmak üzere diğer toplumsal yapılar, daha çok hukuksal yönden incelenmiştir. Bundan dolayı genelde vakfın hukuksal yönünü izah eden kitaplar yazılmıştır.

Aynı şekilde Sovyet Türkmenistan’da genel olarak İslami araştırmalarda genellikle hukuksal incelemeler yapıldığı görülmektedir. Nitekim A. Lomakin tarafından 1897 yılında kaleme alınan “Obiçnoe Pravo Turkmen: Adat” (Türkmenlerin sade hukuku: Örf ve âdet) isimli çalışması bu tür bir eserdir⁶. Daha sonra toplumu hukuksal yönünde incelemeye tabi tutan döneminin entelektüel Türkmenlerinden Garaş Han oğlu Yomudskiy’nin 1914 yılında “Mestnyı Sud v Zakaspiyskoy Oblasti: Narodnyı Sud” (Zakaspiy oblastının yerli yargısı: Halk yargısı)” isimli eseri de adı geçen mevzu ile alakalı önemli eserlerden biridir⁷. Anlaşıldığı üzere Rusya İmparatorluğu döneminde yapılan vakıf incelemeleri, ağırlıklı olarak hukuksal yönden tetkik edilmiştir.

2 Nazar Şükürov v.dğr. *Yaş Ateistin Sprovoçngi*, Aşkabat: Magarif yay. 1991, s. 20.

3 Rostislavyev, M. N. Oçerk o vidah zemel’noy sobstvennosti i pozemel’nyı vopros v Turkestanskom kraye, Taşkent: 1876.

4 Tsetkov P., *Neskol’ko Slov o Vakufah*, Taşkent: 1910.

5 Fioletov, N. N. “Vakufnoye Pravo v Srednye Aziatskih Respublikah”, Sovetskoye pravo. 1926. № 2/20.

6 Lomakin. A. *Obiçhoye Pravo Turkmen* (Adat). Aşkabat: 1897.

7 Yomudskiy, K. H. *Mestnyı sud v Zakaspiyskoy oblasti* (narodnyı sud). İstoriko-kritičeskiy oçerk, Taşkent: 1922.

Sovyet Türkmenistan'da vakıf üzerine yapılmış araştırmalarda değişik yaklaşımlarla ele alınmıştır. Sovyetler Birliği döneminde işgal güçleri bakımından Türkmenistan'daki vakıf araştırmaları önemli konulardan biri olmuştur. Nitekim Sovyetler Birliği zamanında Türkmenler için temel kaynaklardan birisi olan Türkmen Sovyet Ansiklopedisinin ikinci cildinde "vakf" maddesinde vakıfla ilgili bilgi verilmiştir⁸. Çünkü ilk günden bu yana diğer konularda olduğu gibi vakıf kurumları konusunda da ideolojik çalışmalar benimsenmiştir. Bu durum tüm Orta Asya bölgesinde olduğu gibi Sovyet Türkmenistan'daki vakıf ve onun hizmetlerine ilişkin çalışmalarda da kendini göstermektedir. Ancak incelemeler vakıf, tarih, medeniyet konularını ele alan kitaplarda değil de, daha çok ateist kitaplarda yer almaktadır. Bir de o dönemde vakıf konusu, arazi bağlamında da incelenmiştir. Ayrıca vakıf mevzuu Sovyet Türkmenistan'da 1925-1927 yılları arasında gerçekleştirilen yer – su (arazi) reformunu konu alan kitaplarda da değerlendirilmiştir.

II. Karpov'un Vakıf Araştırmaları

Türkmen tarihini inceleyip, kayda değer eserler vücuda getiren Rus tarihçilerinden olan Karpov'un Türkmen topraklarındaki vakıflar ve hizmetleri ile ilgili eseri, alanında yapılmış en önemli çalışmaların başında gelmektedir. Çünkü Karpov, Türkmenistan'da bulunan vakıf kurumlarını belgelere (vakıfnameler) dayanarak inceleyen ve kendi bakış açısıyla değerlendirme yapan araştırmacı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Karpov, Türkmenistan'daki vakıf incelemelerini Rusya İmparatorluğunun Türkistan'ı işgal etmesiyle başlayan zaman dilimi ile sınırlandırmaktadır. Çünkü Karpov, Rusya İmparatorluğunun Türkmenistan'ı işgal etmesinden önceki dönemi, Türkmenistan'ın tarih bakımından çok az incelenen ve sosyal açıdan çok az arşiv belgeleri bulunan zaman dilimi olarak görmekte ve konuyu şöyle açıklamaktadır: "Türkmen halkının tarihinin az incelenen devri, Zakaski'yi (Türkmenistan'ı) Çarlık Ordularının zapt etmeden önceki dönemdir"⁹. İşgal öncesi döneme ait ekonomik - sosyal yapı başta olmak üzere nüfus sayımı, adli siciller, vakıf sözleşmeleri ve hizmetleri gibi belirleyici unsurları konu edinen arşiv belgelerinin derli-toplu halde bulunamaması ve siyasi ortam açısından da bazı imkânsızlıkların bulunması, Karpov'u destekler niteliktedir. Ayrıca Türkmenlerin ekonomik, siyasi ve sosyal hayatı, sözü edilen işgal öncesi dönemde, Mahtumkuli Firâki¹⁰ gibi şairlerin şiirlerinde değinilen üstü kapalı vakıalar ve Abu'l-Gazi Bahadur Han'ın "Şecere-i Terâkime" (Türkmenlerin Soykütüğü)¹¹ gibi Türkmenlerin şeceresini ele alan eserlerin haricinde, dönemin tarihçileri tarafından kayda değer bir

8 Türkmen Sovet Ansiklopedisi, I-X. Aşgabat: 1979, II/12.

9 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 4.

10 Aşirov, T., *Mahtumkulu'yu Anlamak: A. Z. V. Togan Örneği*. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5 (2), 2016, s. 661-673.

11 Abu'l-Gazi Bahadur Han, *Şecere-i Terakime*. haz. A. N. Kononov. Moskova: 1958.

şekilde araştırılmadığı görülmektedir. Karpov bu konuyu şöyle ifade etmektedir: “Türkmenistan’ın geçmiş sosyal – iktisadine ait olan meseleleri, özellikle de çok az bilinmekte ve hiç irdelenmemiştir demek mümkündür”¹².

Netice itibariyle Türkmen topraklarına ait vakıf belgeleri, Türkmen tarihine sınırlı da olsa kapı aralaması Türkmenlerin tarihi, medeniyeti ve sosyal yapısı bakımından büyük öneme sahiptir. Bu konuyu Karpov şöyle açıklamaktadır: “Bundan dolayı devletin ayrı ayrı siyasi tarihine ve ekonomisine ait olan meselelerin kaynaklarını ve materyallerini yayınlamanın çok ehemmiyeti var”¹³. Buna göre Karpov tarafından 1937 yılında tanıtılan arşiv belgelerinin Türkmen tarihi ve kültürel miras çalışmaları açısından önemli bir doküman olduğu ortaya çıkmaktadır.

A. Türkmenistan’da Vakıf Belgeleri

Arşiv belgeleri tarihi gerçeklere tanıklık eden değerli yazılardır. Bundan dolayı da arşiv belgesine dayanan araştırmalar – ki, bunlardan biri de vakıfla ilgili araştırmalardır - son derece önemlidir. Söz konusu Türkmenistan’da vakıf kurumları olduğunda, konuyla ilgili kaynakların azlığından dolayı daha da önem kazanmaktadır. Türkmen topraklarındaki vakıflar ile ilgili belgelerin ortaya çıkarılması, vakıf belgelerinin toplanması da ayrı bir çalışma konusudur. Karpov’un vakıf belgelerine giriş niteliğinde yazmış olduğu yazısında, Türkistan topraklarıyla ilgili 50 bin hektara yakın vakıf yerinden şu şekilde bahsetmektedir: “... Ancak, önceki Türkistan SSR topraklarında yaklaşık (Baş vakıf yönetimin belgesi boyunca) 50 bin hektara kadar vakıf edilen yer varmış. Önceki Buhara emirliğinin topraklarında vakıf edilen yerin miktarı, TaSSR genel yerinden daha büyük imiş. Önceki Horezm’de (Hive hanlığında) sulama arazilerin yüzde 48 vakfa çevrilmiştir”¹⁴.

Vakıf belgelerini toplama işi ilk olarak Sovyetler Birliği döneme rastlamaktadır. Bu konuyu Karpov, Türkmenistan’da vakıf belgesinin bulunması üzerine kaleme aldığı yazısının dipnotunda şöyle açıklamaktadır: “Tarih Enstitüsü’nün 1927-1938 yıllarındaki etnografi seyahati esnasında, Çarcev grup ilçelerinde 21 nüsha vakıf belgesi bulundu. Onlar TSSR Tarih Enstitüsü’nün kütüphanesinde tutuluyor”¹⁵. İşte Türkmenistan’da ilk vakıf belgeleri, Rusya İmparatorluğu dönemi ve Sovyetler Birliğinin ilk yıllarında tutulan bu kayıtlardan oluşmaktadır.

Karpov sözü edilen 21 vakıf belgenin düzenleme tarihiyle ilgili şöyle demektedir: “21 vakıf belgesi Çarçev ilçesinde Özbeklerin ve Türkmenlerin arasından toplanıldı. Onlardan 7 belge önceki yüzyılın sonunda, 1865-1899 yıllarında düzenlenmiştir. Belgelerin geri kalan 14 tanesinin düzenlenme tarihi

12 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 4.

13 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 4.

14 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 6.

15 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 4. 1. dipnot.

ise 1901 -1923 yıllarını kapsamaktadır"¹⁶. Türkmenistan'da vakıf belgelerinin toplanması konusunda çalışma yapıldığının göstergesi olan bu girişimler, Rusya İmparatorluğunun Türkmen topraklarını işgal ettiği ve Sovyet Türkmenistan'ın kurulduğu yıllara denk gelmektedir.

B. Vakıf Kelimesi ve Kavramı

Karpov topladığı vakıf belgelerine yazmış olduğu girişte, vakıf kelimesini şöyle tarif etmektedir: "Vakıf" sözü, bir malın veya şeyin belli bir maksat için bağışlanması demektir"¹⁷. Türkmen Sovyet Ansiklopedisinde "vakıf" kelimesi "saklamak" anlamına geldiği ifade edilmektedir¹⁸. Ancak Sovyetler Birliği döneminde hazırlanan "Yaş Ateistin Sprovoçngi" isimli eserde vakıf şöyle tarif edilmiştir: "Vakıf – dini kurumlara hediye veya miras olarak verilen yerdir"¹⁹. Yine o dönemde yayınlanan "Kısa Ateistik Sözlükte" vakıf bu şekilde tanımlanmıştır: "Vakf ya da Vakuf (ar.) – Müslüman dini kurumlarının mal sahipliğidir"²⁰.

Aynı şekilde Karpov, Zakaspi (Marı, Tecen, Aşkabat ve Krasnovodskiy) oblastında (illerinde) "vakıf" kelimesi yerine daha çok "sadaka" kavramının kullanıldığını belirtmiştir: "Vakıf enstitüleri (kurumları) Türkmenlerin arasında önceki Zakaspiy oblastında yayılmamıştır. Bu bölgede vakıf enstitüsünden farklı olarak "sılag sovi" ve Huday yolu" diye ifade edilen enstitüler olmuştur"²¹. İslam hukukunda vakıf uygulamaları için "Vakıf", "Habs veya Hubüs" ve "Sadaka" gibi kavramlar müteradif kelimeler olarak kullanıldığı olmuştur.

C. Vakfetme sebepleri

Türkmenistan'ın tarihinde, vakıf kurumlarının gerçekleştirmiş olduğu hizmetlerinden dolayı Türkmenler, vakıf kurumlarının devam etmesi istemiyle kendi mallarını vakfetmişlerdir. Vakıflar değişik gayelerle yapılmakta ve vakfın üzerinde iradesinin devam etmesini istemektedir. Bununla birlikte vakfetmedeki asıl sebep İslami açıdan Allah rızasıdır. Ancak Türkistan'daki insanların vakfetme sebeplerini dört maddede ele alan Karpov, dönemin siyasi konjonktürünü göz önünde bulundurarak şöyle gerekçelendirmiştir²²:

1. Mala getirilen ağır vergilerden kurtulmak.

Karpov Türkistan'da vakıf malından vergi alınmadığından dolayı vakıf mallarının bağışlandığını ispatlamaya çalışarak şöyle demektedir: "...Dahası, İslami kural ve geleneğe göre, vakfedilen yerlerden veya maldan gelecek gelire

16 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 8-9.

17 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 5.

18 Türkmen Sovet Ansiklopedisi, II/12.

19 Nazar Şükürov v.dğr. Yaş Ateistin Sprovoçngi, s. 20.

20 Gısğaça Ateistik Sözlük, red. M. Mollayeva v.dğr. Aşkabat: Türkmenistan, 1984. s. 22.

21 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 7.

22 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 6-7.

salgılar (doğrudan vergi) ve vergiler konulmuyordu"²³. Sovyet Türkmenistan'da "Yaş Ateistin Sprovoçngi" isimli eserde de vakıf malının vergiden muaf tutulduğu şöyle belirtilmektedir: "Vakıf – dini kurumlara hediye veya miras olarak verilen yerdir (gayrimenkullerdir). Kural gereği, vakıf yerleri geri alınmamakta ve vergiden de muaf tutulmakta. Vakıf yerleri Müslüman âlimlerin ihtiyarında olup, onlar vesilesiyle insanlara hizmet olarak sunulmaktadır"²⁴.

2. Malını veya gayrimenkulünü emirin ya da hanın el koymasından kurtarmak.

Karpov'un vakfetmeyle alakalı getirdiği sebeplerden ikincisi, dönemin şartları bağlamında değerlendirdiği görülebilir. Bununla birlikte bu sebebin, dönemin yönetiminin vakıfla ilgili düşüncelerini de bir bakıma ortaya çıkarmaktadır.

3. Öldükten sonra "hayır – menfaatini" devam ettirmek.

Karpov'un belirttiği bu madde vakfın anlamına ve uygulamasına uygun olanı Sadaka-i cariyeyi (sevabı devam eden sadaka) anlatmaktadır.

4. Eski Buhara emirliği ve Hive hanlığına ait özel mülkiyet statüsünde olan mallar ve (yönetimdeki) hukuki düzensizlikler, (söz konusu mülklerin vakıf malı olarak düzenlenmesini gerektirmiştir).

D. Vakfedilen Mallar ve Onların Gelirlerinin Değerlendirilmesi

Türkmenistan'da vakfedilen mallar konusu ile ilgili Sovyetler Birliğinin ilk yıllarında yer – su (arazi) reformu adı altında uygulanan kamulaştırma faaliyetlerinin ayrı bir etkisi olmuştur. Bundan dolayı Sovyet Türkmenistan'da vakıf konusu çok titiz bir şekilde ele alınmıştır. Nitekim Karpov vakıf mallarının sayımıyla ilgili elinde bulunan 21 vakıf belgesine dayanarak şöyle demektedir: "Vakıf için hibe edilen şeyler: 17 belgede sulama arazileri, 4 belgede de (№ 7, 14, 26, 45) ticarî amaçlı kullanılan mekânlar ve kervansaraylardan müteşekkildir. Ayrıca vakıf belgelerinin arasında vakıf malının kiraya verildiği 2 belgede gösterilmektedir (№ 4, 7)"²⁵.

Türkmenler arasındaki vakıf kurumları konusundaki Karpov'un değerlendirme yazısının bir yerinde Türkistan'daki vakıf malları ile ilgili şöyle izahatta bulunmaktadır: "Önceki Hive Hanlığında, Buhara emirliğinde ve devrimden önceki Türkistan'ın özellikle de Özbekler'in bulunduğu birkaç vilayette vakıf malı: yerden, pazardan ve gelir getiren, ticarî ve üretim amaçlı kullanılan konaklardan (değirmenlerden, yarma öğütücü değirmenlerden, kervan saraylardan, hamamlardan) ibaret idi"²⁶.

Aynı şekilde Türkmenistan'da işlevsel döneminde vakıf kurumlarının

23 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 5.

24 Nazar Şükürov v.dğr. Yaş Ateistin Sprovoçngi, s. 20.

25 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 9.

26 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 5.

sağladığı hizmetler önemli konulardan idi. Çünkü vakıf kurumlarının hizmet sahaları denildiğinde sosyal hizmetlerin her alanı kapsamaktadır. Sürekli sevâba vesîle olan hayır-hasenât olan sadaka-i cariye en önemli özelliklerinden biridir. Bu hususta da Karpov'un değerlendirmeleri aydınlatıcı role sahiptir. Nitekim Karpov mezkûr yazısında Türkistan'daki vakıf mallarının kazancının sarf edildiği yerleri veya vakıf hizmetlerini şöyle açıklamaktadır: "Vakıf edilen malların gallesi (geliri), dini (medeni) hüviyetli hayır- ihsan amacını güden kurumlara veya maarif işlerine: medreselere, mescitlere, mezarlıklara, dâru'l-kurrâ verilmekte idi"²⁷. Aynı şekilde Sovyetler Birliği döneminde ateist literatürde de vakıf akarlarının giderlerini şöyle açıklanmıştır: "Vakıf akarlarından gelen gelirle mescitler, medreseler, tekkeler, mezarlıklar, hastaneler inşa etmek, ihtiyarlara, dervişlere barınaklar kurmak amaçlanmıştır. Aynı şekilde vakıf gelirlerinin belli bir bölümü imamları, müderrisleri ve diğer ruhanileri tutmaya ve bakmaya harcanmıştır"²⁸.

Sovyetler Birliği öncesi Türkmenistan'da İslami eğitimin vakıf kurumlarıyla bağılılıkta devam ettiği ise ayrı bir realitedir. Bu konu Sovyetler Birliği döneminde yazılan bazı kaynaklarda özellikle belirtilmiştir. Sovyetler Birliği döneminde kaleme alınan yazılarda, vakıf hizmetlerinin yasaklanması sonucunda ciddi eğitim müesseseleri olan medreselerin ve başlangıç geleneksel eğitim veren mekteplerin kendiliğinden kapandığını kayıt etmişlerdir²⁹.

E. Vakıfların İdaresi

Tarihe bakıldığında vakıflar Emevîler döneminde esasen mütevelliler aracılığıyla yönetilirken, Abbasiler döneminde vakıfları daha çok emir adına kadıların yönettiği görülmektedir. Türkmenistan'daki vakıfların yönetimi Karpov'un malumatından anlaşıldığına göre vakıf kurumlarına daha çok yönetim tarafından vekil tayınların olduğu görülmektedir. Nitekim o tüm Türkistan'daki vakıf edilen malların korunması meselesini izah ederken şöyle demektedir: "Orta Asya vilayetinde vakıf malını güvenli bir şekilde koruma işi, her devletin yukarı hâkimiyeti tarafından, yani Buhara'da – Emir, Hive'de Han tarafından, önceki Türkistan general - valiliğinde ise oblast başkanları, valiler tarafından tayin edilen vekil olan kadırlara teslim edilir idi"³⁰. Ancak Karpov vakıf yönetimi konusunda bağış yapan şahsın, vâkıfın mütevellî olabileceği hususuyla ilgili: "Neredeyse tüm vakıf belgelerinde (vakıfnamelerde) vakfedenin, yani vâkıfın kendisinin mütevellî olması (hem idaresini hem de korumasını üstlenmesi) gerekir, diye gösteriliyor"³¹. Bununla birlikte daha önce de geçtiği üzere Sovyet Türkmenistan'da "Yaş Ateistin Sprovoçngi" adlı eserde yönetimi ruhani (din adamlarıyla) ilişkilendirerek: "Vakıf yerleri ruhanilerin (Müslüman âlimlerin)

27 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 5.

28 Gısgaça Ateistik Sözlük, s. 22.

29 Annagurdov, M.D. Sovet Türkmenistanda Sovatsızlığın Yok Ediliş Tarihinden Oçerkerler, Aşgabat: 1960 .s. 8-9.

30 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 5.

31 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. s. 7.

ihtiyarında olup, onlar vesilesiyle insanlara hizmet olarak sunulmaktadır³² denmektedir. Ancak buradaki "ruhani" (din adamı) olarak ifade edilen kavram, Sovyetler Birliği ideolojisinin sınıflandırmasından kaynaklanan bakış açısı olarak görülebilir. Çünkü Sovyet Birliği ideolojisinde "mütevelli" kelimesi de dini bir kavram olduğundan değerlendirmeleri de bu bağlamda olacaktır.

Rusya İmparatorluğu döneminde Türkistan'daki vakıfların yerel kanunlara göre idare edildiği söylenebilir de, yönetimin vakıf kurumlarına karışmadığı belirtilmektedir. Karpov, Rusya İmparatorluğu Türkistan'daki vakıflar ile ilgili bir yasa çıkarmadığını belirterek şöyle demektedir: "Vakıf işlerini kanunlaştırmak için Padişah hükümeti özel bir karar çıkarmamıştır"³³. Ancak Karpov, Sovyetler Birliği yönetimi tarafından yasa altına alındığını ise şöyle belirtmektedir: "Sovyet hâkimiyeti döneminde vakıf hakkında kanun çıkarıldı"³⁴. Karpov bu kararı dipnota şu şekilde düşmüştür: "TSSR MİK 1922 yıl 20/VI-da çıkarılan № 75, 22/X-da № 64 ve 28/XII-da № 173 kararları. Taşkent"³⁵.

Sovyetler Birliği dönemindeki vakıf kurumlarını düzenleyen yasanın uygulama alanıyla ilgili ise, Karpov şöyle izahatta bulunur: "Maarif, Halk Yönetimi'nin yanında bir bölüm olup, "Baş Vakıf Upravleniyası" (Genel Vakıf Müdürlüğü), yerli icra komitelerin yanında, yani: Oblast, okrug, şehir, uyezd, ilçe icra komitelerinin yanında ise vakıf bölüm müdürlükleri şeklinde faaliyetini sürdürmüştür"³⁶.

F. Vakıf Kurumlarının Yasaklanması

Sovyetler Birliği döneminde vakıfla ilgili çıkarılan kanun 1927 yılına kadar devam etme imkânı bulmuştur. Nitekim bu konuda Karpov: "Sovyet hâkimiyeti döneminde çıkarılan vakıf hakkındaki kanun... 1927 yılına kadar devam etti"³⁷. Ancak hakikatte Türkmen toplumunda vakıflar, Orta Asya Sovyet Cumhuriyetlerinde bilfiil vakıf faaliyetlerinin, 1925-1927 seneleri aralığında yer – su reformu adı altında uygulamaya geçirilene kadar devam edebildiğini beyan etmektedir³⁸. Karpov, Sovyetler rejiminin yer – su reformunu hayata geçirmesiyle birlikte Türkistan'daki vakıflar ve hizmetlerinin resmîyette tarih olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte Karpov, diğer Müslüman ülkelerde, vakıf kurumlarının devam ettiğini belirtmektedir. Bu ülkelerin içinde Hindistan, Türkiye, İran ve Afganistan'ı zikretmektedir.

1927 yılında Sovyetler Birliği yönetimi tarafından vakıfların yasaklanmasının ve mallarının kamulaştırılmasının Türkmenler üzerinde derin etki yaptığı

32 Nazar Şükürov v.dğr. Yaş Ateistin Sprovoçngi, s. 20.

33 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 5.

34 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 6.

35 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 6. 1. dipnot.

36 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 6.

37 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 6.

38 Paşşikov, A. Zemel'no-vodnaya reforma v Turkmenistane i zakrepleniye yeyo rezul'tatov (1925-1928 gg.). red. Ş. Taşşiyev. Ashkhabad: Ilm 1982.

görülmektedir. Bunların başında geleneksel eğitim kurumları gelmektedir. Çünkü Türkmenlerde geleneksel eğitim kurumları genel olarak yüzyıllar boyunca tarihte olduğu gibi vakıflar tarafından idame ettirilmekteydi. Aslında medrese giderlerinin vakıf tarafından karşılanması durumu, Türkmen topraklarından neşv-ü nema eden Selçuklu medeniyetinin ürünüdür. Bu konuyu Osman Turan "Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti" isimli eserinde şöyle açıklamaktadır: "... Bir ilim ocağı olarak, medreselerin devlet eli ile teşkilatlanması, tahsilin vakıf suretiyle meccani olması ve İslam dünyasına yayılması Selçukluların eseridir"³⁹.

Sonuçta, Sovyetler Birliği zamanında Türkmenistan'da Selçuklulardan bu yana süregelen geleneksel eğitimin idamesini sağlayan vakıflar, Türkmenlerin hayatından soyutlanmıştır. Bu konuda M. D. Annagurdov'un "Sovet Türkmenistan'da Sovatsızlığın yok ediliş tarihinden öçerkler" (Sovyet Türkmenistan'da Eğitimsizliğin Ortadan Kaldırılmasıyla İlgili Değerlendirmeler) adlı eseri önemli malumatlar vermektedir. Annagurdov eserinde bu konuda şöyle demektedir: "Dini mekteplerin ve medreselerin halka olan etkisini azaltmak, yerli halk arasında yeni, Sovyet mekteplerini oluşturmak işi çok büyük zorluklara sebebiyet veriyorsa da, bu iş peyder-pey gerçekleştiriliyordu. Aynı ayrı özel kişiler tarafından öşür - zekât şeklinde, hem de ruhanilerin (ulemanın) ihtiyarındaki yerlerin mahsulünden gelen sosyal araçları (vakıf gelirlerini), dini mektepleri ve medreseleri ayakta tutmak için sarfetme işlemi kesmeli – diye, Müslüman ruhanilerine teklif edildi. Eski mollaların arasından, genelde eski mektep ve medrese mezunları olanlardan, yeni Sovyet mektebinin esasını oluşturmaya saf kalpla katkıda bulunmaya istekli olanlara itimat edilip, onlara özel durumlar oluşturuldu ve Sovyet hükümetinin kontrollüğünde maarif çalışmasını yola koymak işinde onlardan istifade edilmeye başlandı"⁴⁰.

Tarihçi Karpov'un bu yazısında dönemin ideolojisinin uygun bir metodolojiyi benimsemiş olsa da, Türkmen Tarihi açısından önemli bir çalışmadır. Nitekim Karpov vakıf belgeleri üzerine yaptığı araştırmalarda, yukarıda da görüldüğü üzere vakıf konusunda değişik yaklaşımları vardır. Ancak İslam kültüründe ki vakıfta ve vakfedilen malda aranan şartlar gibi konular, Karpov'un değerlendirmesinin dışında kaldığı ise bir gerçektir. Buna rağmen vakfedicinin vakfettiği malın akarından ettiği gelirden farklı faydalandıkları konusuna ayrı bir bölüm açmış ve beş başlıkta incelemektedir⁴¹.

Sonuç

Toplumun geliştirerek idame ettirmeye çalıştığı kurumlarından biri olan vakıflar ve onun hizmetleri, Türkmenlerin düşünce yapısını anlamada ve anlamlandırma da ayrıcalıklı konuma sahiptir. Ancak farklı emellerle toplumun değerlerini asimile

39 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: 2008. s. 328.

40 Annagurdov, *Sovet Türkmenistanda Sovatsızlığın yok ediliş tarihinden öçerkler*, s. 8-9.

41 Karpov, *Vakufniye dokmenti*, s. 11-15.

eden işgalci güçler, yine uygarlık adı altında kavramları, kurumları dönüştürerek, toplumların kültürel geçmişlerini unutturmaya çalışmışlardır. Vakıf, medrese, ulema... gibi toplumun yapı taşlarını ifade eden kavramlar, toplumların tarih ve devam eden hayatları içerisinde var olma çabasına tekabül eden olgular olduğu için, bu tür değerleri unutturma eylemi başka bir hakim kılma girişiminden başka bir şey değildir. Aslında diğer topluluklarda da görüldüğü gibi tarih boyunca Türkmen halkı değişik düşünce yapılarından geçmiştir. Ancak Sovyetler döneminde inançlı, Müslüman olan bir toplum, inançsız, ateist bir toplum haline getirilmeye çalışıldığı ise tarihi bir realitedir.

Yaşam etkileşimlerinin ve çeşitliliğinin yoğunlaştığı ve de yaklaştığı günümüz dünyasında toplumun değerlerini ifade eden kavramların, değerlerin aslına uygun bir şekilde yeniden değerlendirmeye tabi tutulması önem arz etmektedir. Vakıf ve onun hizmetlerinin taalluk ettiği kavramlar da bunlardan biridir. Netice olarak, Sovyet Türkmenistan'daki vakıf çalışmalarının, belgelerden de yola çıkarak genel hatlarıyla iki esasta ele alındığı görülmektedir. Bunlardan birincisi vakfın idaresi, hukukî yönünden ele alınması. İkincisi ise, vakfa gelir sağlayan kurumlar, daha çok ta arazilerin mevzu bahis edilmesi. Belirtmek gerekir ki, Karpov'un Sovyet Türkmenistan döneminde arşiv belgeleriyle vakıf üzerine yapmış olduğu araştırmalar, konusunda ilk çalışmadır. Dolayısıyla vakıfla ilgili Karpov'un ve varsa başka belgelerin bir araya getirilerek değerlendirilmesi ayrı bir çalışma konusudur. Bu çalışmada ise, Sovyet Türkmenistan'daki arşiv belgeleri ve vakıf kurumlarıyla ilgili genel değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Elhasıl, Türkmenlerin vakfa yüklediği anlamların, verdikleri değerlerin anlaşılması, onların düşünce yapısının, hayat tarzının anlaşılması konusuna katkı sağlamaktadır. Bundan dolayı da konuyla ilgili araştırmaların, belgelerin incelenmesi, gün yüzüne çıkarılması hem Türkmenlerin tarihini öğrenmek hem de değer yapılarını tespit etmek bakımından önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Abu'l-Gazi Bahadur Han, *Şecere-i Terakime*. haz. A. N. Kononov. Moskova: 1958.
- Annagurdov, M.D. *Sovet Türkmenistanda Sovatsızlığın yok ediliş tarihinden очерkler*. Aşgabat: 1960.
- Aşirov, T. *Mahdumkulu'yu Anlamak: A. Z. V. Togan Örneği*. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5(2), 2016, 661-673.
- Gısğaça Ateistik Sözlük, red. M. Mollayeva v.dğr. Aşgabat: Türkmenistan, 1984.
- Karpov, İ. G. – *Ahundov, A. Vakufi: İssledovaniye i dokumenti*. Aşgabat: 1937. (P 166)
- Karpov, İ. G. *Vakufniye dokmenti (1865-1923)*. Aşgabat: 1937. (P 99)
- Karpov, İ. G. *Vakufniye dokmenti (№ 54)*. Aşgabat: 1937. (P 89)
- Karpov, İ. G. *Vakufniye dokmenti 1865-1923 gg*. Aşgabat: 1937. (P 65)

- Karpov, İ. G. *Vakufniye dokmenti*, Aşkabat: 1937. (P 25)
- Karpov, İ. G. *Vakufniye dokmenti*, Aşkabat: 1937. (P 90)
- Karpov, İ. G. *Vakufniye dokmenti*. Vakuf dokumentleri, Aşkabat: 1937. (P 96)
- Lomakin. A. *Obıçhoye Pravo Turkmen (Adat)*. Aşkabat: 1897.
- Pasşikov, A. *Zemel'no-vodnaya reforma v Turkmenistane i zakrepleniye yeyo rezul'tatov (1925-1928 gg.)*. red. Ş. Taşliyev. Aşkabat: İlim 1982.
- Rostislavyev, M. N. *Oçerk o vidah zemel'noy sobstvennosti i pozemel'nyı vopros v Turkestanskom kraye*, Taşkent: 1876.
- Şükürov, Nazar v.dğr. *Yaş Ateistin Sprovoçngi*, Aşkabat: Magarif yay. 1991.
- Tsetkov, P., *Neskol'ko Slov o Vakufah*, Taşkent: 1910.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2008.
- Türkmen Sovet Ansiklopedisi, I-X. Aşkabat: 1979.
- Yomudskiy, Garaş Han oğlu. *Mestnyı sud v Zakaspiyskoy oblasti (narodnyı sud)*. Taşkent: 1922.

